

UOT 159.9

Gülнарə Həmzəbəyovna Əlixanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-5241-0250>
[https://doi.org/10.69682/azrt.2024.91\(2\).234-237](https://doi.org/10.69682/azrt.2024.91(2).234-237)

VALIDEYNLƏRİNDƏN PSIXOLOJİ ASILILIĞI OLAN YENİYETMƏLƏRƏ MƏXSUS “MƏN – OBRAZ”IN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Гюльнарə Гамзабековна Алиханова
старший преподаватель
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор философии по психологии

ОСОБЕННОСТИ “ОБРАЗА Я” СВОЙСТВЕННЫХ ПОДРОСТКАМ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ЗАВИСИМЫХ ОТ СВОИХ РОДИТЕЛЕЙ

Gulnara Kamzabekuly Alikhanova
senior lecturer of
Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of philosophy in psychology

“I – IMAGE” CHARACTERISTICS OF ADOLESCENTS WHO ARE PSYCHOLOGICALLY DEPENDENT ON THEIR PARENTS

Xülasə. Valideyn – uşaq münasibətlərində psixoloji asılılığın tədqiqi hazırda çox aktual mövzudur. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər psixoloji asılılıq isə emosional yaxınlıq prosesində vacib şəxs tərəfindən dəstək və müdafiə prosesində müstəqil davranış qabiliyyətinin azalmasını ifadə edir. Bu problemin ayrılmaz xüsusiyyətləri kimi özünə inamsızlıq, çarəsizlik, müdafiə və dəstəklənmə, özünü təmin etməyə və emosional yaxınlığa ehtiyac, sevgi və qəbuletmə, mümkün imtina etmə və tənhalıqla bağlı narahatlıq hissi və sairə qeyd olunur. Valideyn-övlad münasibətlərində psixoloji asılılığın həddindən artıq özünü göstərməsi müvafiq problemlərin təzahürünü ifadə edir. Bu da özünüdərk etmənin və şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətlərində özünü göstərən təhrif edilmiş şəxsi inkişafın göstəricisi onun "mən – obraz" məhsulu kimi çıxış edə bilər.

Açar sözlər: *özünüdərk, özünüqiymətləndirmə, şəxsiyyət, psixoloji asılılıq, neqativizm, yeniyetməlik dövrü*

Резюме. В настоящее время актуальной темой является исследование психологической зависимости в детско-родительских отношениях. Межличностные отношения и психологическая зависимость означают снижение способности вести себя самостоятельно в процессе поддержки и защиты со стороны важного человека в процессе эмоциональной близости. К неотъемлемым чертам этой проблемы относятся неуверенность в себе, беспомощность, защита и поддержка, потребность в самодостаточности и эмоциональной близости, любви и принятии, тревога по поводу возможного отвержения и одиночества и т.д. Чрезмерное проявление психологической зависимости в детско-родительских отношениях свидетельствует о проявлении соответствующих проблем. Это показатель искаженного развития личности, который проявляется в самосознании и особенностях развития личности и может выступать продуктом его «Я – образа».

Ключевые слова: *самопознание, самооценивание, личность, психологическая зависимость, негативизм, подростковый период*

Summary. The study of psychological dependence in parent-child relationships is currently a very relevant topic. Interpersonal relations and psychological dependence mean a decrease in the ability to behave independently in the process of support and protection by an important person in the process of emotional closeness. Inherent features of this problem include self-doubt, helplessness, protection and support, need for self-sufficiency and emotional closeness, love and acceptance, anxiety about possible rejection and loneliness, etc. The excessive manifestation of psychological dependence in parent-child relationships indicates the manifestation of relevant problems. This is an indicator of distorted personal development that manifests itself in self-awareness and personality development characteristics, and can act as a product of his "I – image".

Key words: *self-awareness, self-esteem, personality, psychological dependence, negativism, adolescence*

Bu gün müasir cəmiyyət şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün müstəqil şəxsi həyat məqsədləri müəyyənləşdirmək bacarığı və müstəqillik kimi yeni vacib tələbləri qarşıya qoyur. Psixoloqların "müstəqilliyə meylin formalaşması dövrü" adlandırdıqları yeniyetməlik yaşına xüsusi qayğı yetirilir. Bu dövrdə fərdi inkişaf iki fərqli istiqamət meylliliyi ilə fərqlənir. Bu bir tərəfdən yeniyetmənin mövcud yaşla əlaqədar ontogenetik inkişaf vəzifələri ilə şərtlənən müstəqil olmaq arzusudur. Digəri isə, yeniyetmə şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı üçün yaradılan obyektiv şəraitin mövcudluğunda özünü təzahürüdür. Bu dövrdə yeniyetmə valideynləri ilə birgə yaşamağa davam edir. O, bir çox cəhətdən valideynlərindən iqtisadi asılı vəziyyətdə olur. Bu cür vəziyyət yeniyetmələrin valideynlərindən asılılığını kifayət qədər tənzimləməklə onlarda təhlükəsizlik, müdafiə və güvən hissəyə öz təsirini göstərir. Yeniyetmənin valideynlərindən asılılığı təbii və normativ xarakter daşdığı zaman fərdi meyllərinin üstünlüyü sabit şəxsi formalaşmaya keçir. Bu da yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafına birbaşa öz mənfi təsirini göstərir.

Bu sahədə tədqiqat aparən alimlərdən O.P. Makuşina, E.O. Smirnova, M.İ. Lisina və R. Searsın daha səmərəli və dəyərli nəzəri fikirləri vardır. O.P. Makuşinanın bir çox dəyərli və məhsuldar fikirlərinin nəzəri və praktiki elmi dəyəri xüsusilə qeyd edilir. E.O. Smirnova bağlılıq problemini ətraflı şərh edir. M.İ. Lisinanın "ünsiyyətin genезisi konsepsiyası"nda uşağın yaxın bildiyi, tanıdığı və tanımadığı yaşlı insanlara fərqli münasibətinin formalaşması prosesi, uşağın "mən"i və erkən uşaqlıqda anasına bağlılığın psixoloji xüsusiyyətləri təhlil edilir. Tədqiqat prosesində körpəlik yaş dövründə ana ilə birbaşa affektiv əlaqələrin yaranması və inkişafı problemləri də hərtərəfli öyrənilmişdir (4, s.78).

Psixoloji ədəbiyyatda O.P. Makuşinanın "yeniyetməlik dövründə psixoloji asılılıq" mövzusunda konkret olaraq həsr olunmuş əsərləri də vardır. Tədqiqatın əsas məqsədini psixoloji cəhətdən öz valideynlərindən asılı olan yeniyetmələrin "mən – obrazı"nın psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək problemi təşkil etmişdir. Psixoloji ədəbiyyatda "psixoloji asılılıq fenomeni" probleminin mürəkkəbliyi fərdi komponentlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsində öz təsdiqini tapır:

1) koqnitiv komponent (başqalarını güclü və nüfuzlu şəxs kimi qəbul etməklə özünü zəif, gücsüz və bacarıqsız insan kimi təsəvvür etmək);

2) motivasiya komponenti (başqalarının dəstəyi və rəhbərliyinə ehtiyacın olduğunu ifadə etmək);

3) emosional komponent (müstəqil davranış tələb edən vəziyyətlərdə xarici narahatlıq və ya qorxu hissəyə meyllilik);

4) davranış komponenti (başqaları ilə qarşılıqlı münasibətlərdə təslim olmaq meylli ilə təsdiq və kömək axtarmaq) (6, s.13-17).

Yeniyetmənin valideynlərindən psixoloji asılılığı iki formada təzahür edir:

1. Faktiki asılılıq formasında; 2. Neqativizm formasında.

"Asılılığın neqativ təzahürü" problemi ilk dəfə R. Sears tərəfindən müəyyən edilmişdir. Onun tədqiqatlarında "mənfi diqqət axtarışı" problemi təsvir edilir. R. Sears "mənfi diqqət axtarışı" problemini fərdin bütün davranışlarının başqalarının ondan gözlədiklərinin "əksinə hərəkət etmək istəyi ilə diktə olunan üsyan" kimi ifadə edir. Onun fikrincə, bu neqativ davranış yeniyetmənin daxili müstəqilliyə olan ehtiyacını ödəyir. Davranış konfliktli hərəkətlərə səbəb ola bilən emosional əlaqə və təcrübəsizlik acısının təzahürü və sübutu kimi qəbul edilir.

Belə bir vəziyyətdə subyekt seçimi eynilə asılılığın özünün təzahürləri vəziyyətindəki kimi,

digər insanların düşüncələri və tələbləri əsasında müəyyən edilir. Valideynlərindən neqativ asılı olan yeniyetmə artıq öz istəklərini deyil, onun üçün əhəmiyyətli sayılan şəxslərin “əks-istəklərini” əlində əsas tutaraq müxtəlif hərəkətlər nümayiş etdirir. Bu dövrdə yeniyetmənin ən əsas məqsədini valideyn himayəsindən qaçmaq meyli və fikri təşkil edir. Məqsəd yeniyetmə şəxsiyyətinin emansipasiya (asılılıqdan azad olunma) reaksiyası ilə əlaqədar onun fərdiləşdirilməsi yolu ilə əldə edilir. Emansipasiya reaksiyasının əsasını yeniyetmə şagirdlərin onlara daha yaxın olan yaşlıların - qohumların, müəllimlərin, tərbiyəçilərin, mentorların və bütövlükdə yaşlı nəslin qəy-yumluğu, nəzarəti və himayəsindən çıxaraq azad olmaq istəyi təşkil edir. Deməli, emansipasiya reaksiyasının arxasında fərdin özünəməxsus müstəqillik arzusu dayanır. Yeniyetmələrə məxsus emansipasiyanın üç növü qeyd edilir:

1. Emosional emansipasiya;
2. Davranış emansipasiya;
3. Normativ emansipasiya (2, s. 40-44).

Yeniyetmələrin inkişafının obyektiv şərtləri ilə əlaqəli olaraq onların davranış və normativ – özünüidarə (muxtariyyət) arzusu nisbi halda olur. Bununla belə, bu istəyin təzahürlərinə əsaslanaraq, yaşla bağlı olan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək vacibdir. Onlar həll edilmədikdə isə psixoloji asılılığın formalaşması prosesi öyrənilir. Özünüdərkətmənin formalaşması yeniyetməlik dövrünün əsas nəticəsi hesab edilir. Bu gün özünüdərk, nəticəsi “mən – obraz” olan dəyərli bir proses kimi başa düşülür. “Mən – obraz” ın təhlili onda seçilən iki cəhəti ayırd etməyə imkan verir:

- özü haqqında bilik (idrak komponenti kimi);
- özünə münasibət (affektiv komponent kimi).

Affektiv komponentə fərdin özünə münasibəti və özünüqiymətləndirmə prosesləri daxildir. Özünüqiymətləndirmənin əsas parametrləri onun səviyyə, sabitlik və fərqləndirmə dərəcəsi hesab edilir. “Mən – obraz”ın mərkəzi komponentləri aşağıdakılar hesab olunur:

1) Subyekti digər insanlarla birləşdirən ümumi oxşar xüsusiyyətlər və bu xüsusiyyətlər haqqında əldə olunan bilik (“mən – konsepsiyanın” birləşdirici forması və ya özünü identifikasiya sistemi);

2) Subyektin “mən”ini digər insanlarla müqayisədə fərqləndirən bilik (“mən konsepsiyası”nın fərqləndirici komponenti).

Subyektin “mən”ini digər insanlarla müqayisədə fərqləndirən bilik formativ subyektə özünəməxsusluq və orijinallıq hissini bəxş edir. Eyni zamanda, “mən – obraz”ın bu cür xüsusiyyətləri idrak mürəkkəbliyi, özünü dərkətmə, sabitlik, şüur və öz subyektivliyini qəbul etmə vəziyyəti kimi müəyyən edilir (3, s.90- 94).

Yeniyetmələrin “mən obrazı”nın koqnitiv və emosional komponentinin öyrənilməsində “Avtoportret”, “İnşa” metodlarından istifadə edilir. T. Dembonun, S.Y. Rubinşteynin metodologiyası vasitəsilə “mən – obraz”ın özünüqiymətləndirmə kimi aspekti, həmçinin onun strukturunda valideyn və yeniyetmənin özünüqiymətləndirmələri arasındakı fərq və əlaqə aşkar edilir. Yeniyetmələrin valideynlərindən psixoloji asılılığının diaqnostik nəticələrinin öyrənilməsində “Yeniyetmələrin valideynlərdən psixoloji asılılığının diaqnostikası” metodundan istifadə olunur. Həyata keçirilən empirik tədqiqat çərçivəsində müvafiq metodlardan istifadə etməklə psixoloji cəhətdən valideynlərindən asılı olan yeniyetmələrin “mən – obraz”ının aşağıdakı xüsusiyyətləri müəyyən edilir:

- Mənfi cəhətdən asılı olan yeniyetmələrlə ümumi heysiyyətinin faktiki asılı olduğu yeniyetmələrin özünüqiymətləndirməsi arasındakı fərq;

- Neqativ davranışlı yeniyetmələr arasında özünü dərkətmə səviyyəsinin tam asılı və müstəqil olanlarla müqayisə fərqlərinin mümkün səbəblərinin müəyyənəşdirilməsi (1, s. 30-36);

- Neqativ davranışlı yeniyetmələrin davranışı valideynlərdən asılılığı olan və ya müstəqil yeniyetmələrə nisbətən daha aşağı qiymətləndirilir. Neqativ davranış şəklinə olsa da, valideynlərdən asılılığı olan yeniyetmə bu qiymətləndirməni introyeksiya etməyə səy göstərir. Eyni zamanda təxmin edilir ki, mənfi davranışlı yeniyetmə özünün asılılıq mövqeyini qəbul etmir, ondan uzaqlaşmağa çalışır. Həqiqətən asılı olanlar qrupuna aid olan yeniyetmələrin 47%-də özünəinam fərqlənmir, yəni onlarda ibtidai məktəb yaşına xas olan özünə münasibət tərzii hələ də nisbətən üstünlük təşkil etməkdədir.

Tədqiqatın nəticələrinə görə neqativ asılılığı olan yeniyetmələr arasında 72% real və ideal özünüqiymətləndirmə arasında əhəmiyyət-

li fərq nəzərə çarpır. Neqativ davranışlı yeniyetmələrin arasında özünü qəbul etmə səviyyəsi də əslində valideynlərindən asılılığı olan və müstəqil olanlarla müqayisədə bir qədər aşağıdır. Güman edilir ki, neqativ davranışlı bir yeniyetmə öz asılı mövqeyini qəbul etmir, ondan uzaqlaşmağa çalışır. Tədqiqatın nəticələrinə görə, həqiqətən asılı olanların alt qrupundakı yeniyetmələrin yalnız 18%-i və neqativ davranışlı yeniyetmələrin 22%-i özlərinin və valideynlərinin onlar haqqında qiymətləndirmələrini fərqləndirə bilirlər. Bu məlumatlar psixoloji olaraq valideynlərindən asılılığı olan yeniyetmələrin özlərini müstəqil qiymətləndirmədikləri, lakin valideyn qiymətləndirmələrini introspekt etdikləri fərziyyəni sübut edir. Yeniyetmələrin “real – mən”i ilə “valideyn ideal məni” arasında fərq qoyan yeniyetmələrin ən az sayı (42%) faktiki asılılığı olanların alt qrupunda aşkar edilmişdir. Ehtimal olunmuşdur ki, belə yeniyetmələrin özləri şəxsi haqqında şəxsi təsəvvürləri yoxdur, onlar öz valideynlərinin təsəvvürlərinə uyğun olmağa çalışırlar. “Real mən” və “valideyn ideal məni” arasında fərq qoyan yeniyetmələrin sayı (72%) neqativ davranışlı yeniyetmələrin alt qrupunda mövcud olmuşdur. Yeniyetmənin reallıqda özü haqqında təsəvvürləri ilə valideynlərinin ideal ideyalarının üst-üstə düşməməsi isə təsdiq edir ki, neqativdən asılı olan yeniyetmələr valideynlərinin istəklərinə zidd davranmağa və baxmağa meyl göstərmişlər (5).

Valideynlərindən psixoloji cəhətdən asılı olan yeniyetmələrin daxili obrazları müxtəlifdir və digərlərindən çox az fərqlənir. Yeniyetmələrin “mən”in müqayisəli fərqləndirici komponen-

tinə görə psixoloji cəhətdən valideynlərindən asılılığı olan yeniyetmələrin fikirlərində onları bütün insanlardan fərqləndirən biliklər də azdır. Psixoloji cəhətdən müstəqil yeniyetmələr arasında “mən – obraz”ın sabitliyinin sayı hər bir fərdi alt nümunədə olduğundan daha çoxdur. Yeniyetmələrin bu cür psixoloji asılılığı onların “mən-obraz”ının digər insanların fikir və qiymətləndirmələri ilə müəyyən edildiyini bir daha göstərir (2).

Öz subyektivliyini dərk edən və qəbul edən yeniyetmələrin ən az sayı valideynlərindən psixoloji asılı olanlar (39%) arasında aşkar edilmişdir. Bu da psixoloji cəhətdən asılı olan yeniyetmələrin özlərini zəif və passiv qəbul etdiklərini bir daha təsdiqləyir. Eyni zamanda neqativdən asılı olan yeniyetmələrin subyektivlik duyğusunun keyfiyyətə orijinallığı prosesi onun istənilən vəziyyəti dəyişdirə biləcəyinə və tam məsuliyyətə inamı olduqca baş verir.

Problemin aktuallığı. Valideynlərindən psixoloji asılılığı olan yeniyetmələrə məxsus “mən – obraz”ın xüsusiyyətlərinin əsas təzahürlərini müəyyənləşdirmək, müasir psixologiyanın elmi – nəzəri tələbləri səviyyəsində həmin problemlərin təhlilini verməkdən ibarətdir.

Problemin elmi yeniliyi. Valideynlərindən psixoloji asılılığı olan yeniyetmələrə məxsus “mən - obraz”ın xüsusiyyətlərinin psixoloji probleminin təhlili yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə maraqlananlar, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrləri, psixoloq və pedaqoqlar istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev, R.İ. Tərbiyə psixologiyası / R.İ. Əliyev. –Bakı: Nurlan, –2006. –200 s.
2. Əliyev, B.H. Pedaqoji psixologiya / B.H. Əliyev, K.R. Əliyeva, R.V. Cabbarov. –Bakı: Təhsil, –2011. –214 s.
3. Əlixanova, G.H. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda “Mən obraz”ının formalaşmasında ailənin rolu. Monoqrafiya. / G.H. Əlixanova. –Bakı: ADPU, –2021. –168 s.
4. Əkbərov, N. Ailə və cəmiyyətdə əxlaq və davranış qaydaları. / N. Əkbərov – Bakı: Bərəkət, –2009, –145 s.
5. Бодалёв, А.А. Общая психодиагностика. / А.А. Бодалёв, В.В. Столин. – СПб: Изд-во «Речь», –2002. –440 с.
6. Макушина О.П. Причины психологической зависимости подростков от родителей // Вопросы психологии, –2002. № 5. -с. 67-70.

E-mail: gulnare.alixanova@mail.ru
Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2024